

Հանայն է և — Ուրիշ աշխարհագրական
թարգմանութիւն մի այլ կայր վերնագրաւս.
« Աշխարհացոյցս թարգմանեալ է Լատինա-
« ցոց, ումենն Յոննանիսի Անկիւրացոյ,
« յաղագս բոլոր հոգեղէն տիեզերաց » ևս.
տարեալ չէ գրուածն, Համառոտաբար Եւ-
րոպոյի, Ափրիկէի և Ասիոյ ստորագրութիւն

է, ամբողջ թարգմանութեան օրինակը գը-
տուին և

Յետ Լատինաց կու գայ Հայն. « Ոտա-
նաւոր ի Կարապետ վարդապետէ առացեալ »
« Նոյի որդւոց բաժին աշխարհաց վերայ »,
նախ Քամայ, ապա Միթայ և Յարեթի. 15
ոտնեայ է շափն, և սկսի.

« Եկայք Աղամայ սրգէք, արարածք ամէն միաբան,

Օրհնեմք զարարիչն Աստուած՝ որ ստեղծեաց զէակս ամենայն », և այլն:

վերջը ողբալով իր ազգին խեղճութիւնը՝ մը-
խիթաբէ յուսով լաւագոյն բաղդի « յազգէն
այն արիական », իբր 180 տող բան է,
գրութեան է 25ՆԸ թուին Հայոց, որ է 1539—
40:

Այս հատորին մէջ օրինակած է և « Գիրքն
« է վերայ բնութեան Հանրական և մաս-
« նական աւանդն քահանայի իշող անուն
« Յեսու մկննեալ, ազգաւ Սուրբանի, զոր
« մեք թարգմանեցաք ի Հայ դիր և ի լեւ-
« զու »: Բայց այս Հին վերնագիր է, որ-
պէս և թարգմանութիւնն. քանի մի թուղթ
բան է: — Յետ Աստեղագիտութեան՝ որ
շատ գիտնականի գրուած է, Աւ. Կ'օրինա-
կէ Վանանդացի Ղուկասու յԱմստերդամ՝
1699ին տպագրեալ կշռոց և Չափոց գի-
տելիքը, Հանդերձ վաճառականութեան վրա-
յօք գրածովը, և վաճառականաց Հարկաւոր
թուարանական կանոնօք, և ասիական և
եւրոպական Թուրքիոյ քաղաքաց իշխմանօք,
գլխաւոր քաղաքներէն սկսեալ:

Այլեայլ խառնիրտուն գրուած տեղեկու-
թեանց միշտ՝ 20 երես (67—87) զուտ
աստեղագիտականք են, առանց կարգի կտոր
կտոր, մասն մի ուրիշներէ առած և մասն
մի իր շրջագոյնութեամբ տեսածն և Որչափ
այլ ածուն և կցկտոր են, կան շատ կարեւ-
որ գիտելիք տեղեաց, ի մասնաւորի մեր
ազգայնոց բնակեալ Ասիոյ աշխարհաց, և
քաղաքաց, և յասկապէս փոքր Ասիոյ և
Կիլիկիոյ. Բայց տմենէն նշանաւորն է նոյն
ինքն Աւետիք իր ընկերին հետ ըրած և
գրած ստորագրութիւնն՝ Հապչի, թէ և հա-
մառուտ, այլ ստղծ Հիմակուան ծանօթու-
թեանց Համեմատ, ուսկից կրնան օգտուիլ

և աշխարհագիրք. մանաւանդ Խտալացիք,
որոց՝ այս ետքի տարինեղումն այն կողմերն
ըրածն և կրածն՝ աշխարհածանօթ է. Աւեւ-
տիքի այդ տեղագրութիւնը կարճ ծանօթու-
թեամբք կու հրատարակեմք յօրագրիս, ի-
տալերէն թարգմանութիւնն այլ կ'ընծայեմք
Խտալացոյ, Եւ յետ այսչափ ծանօթու-
թեանց՝ յայտնեմք մեր փափագն և յոյօք,
նոր և գեռ անծանօթ գրուածոց այդպիսի
երկար աշխատող և պրպտող բանասիրի մի,
Աւետիքի Պաղտասարեան:

Շարաշարեղի

— ❧ —

ՀԵՏԱԶՕՏՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՅ ԳԻՏԱԳԱՆՈՒԹԵԱՆ

(Շար- 10իս 152 333)

Գ. ԲՆԻԿ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՍՏՈՒԱՌԻ

ԲԱՐՇԱԽՄԻՆ, Աստղիկ, Նանեայ, և
զորոցն Բնայ եւ Շամիրամայ կը ներկա-
յացրենն այն ազգեցածութիւնը, զոր սեմական
տարրն ըրեք է Հայաստանի վերայ: Կը մը-
նան արդ բնիկ հայկական ծագմամբ առ-
տաւածք:

Հարկ է յիշատակել առտ նախ եւ առաջ
վանաստուր զիբը: Դարձեալ Ապաթանգեղոս
է՝ որ տեղեկութիւն կու տայ մեզ նորա պաշ-
տաման մասին, շատ կարեւոր եւ շայեկան
տեղեկութիւն՝ որ կը ցուցնէ մեզ թէ քնչ

կերպով քրիստոնեայ տօնը փոխանակեցին հեթանոսական տօնից։ Առնպիսի ժողովրդական եւ կարեւոր տօն մի, որպիսի էր նոր տարւոյ եւ հնձոց տօնն, հետարիպէն բերուած սրբոց նշխարաց պատճառաւ՝ բոլորովին քրիստոնէական պրոշմ մ'ընդունեցաւ։ Եւ որովհետեւ Աղաթանգեղոսի խօսքերն բաւական մութ եւ դժուարին կէտեր կը բուլանդակեն իրենց մէջ, կը զնեմ առաջորդ հաստատել ըստ բնագրին¹։ « Եւ զյիշատակս վկայիցն բերելոց ժամագրեաց տօն մեծ հռչակել, յառաջագոյն կարծեալ սնտոնացն պաշտաման ի ժամանակի դիցն Ամանորայ ամենաբեր նորոց պտղոց տօնից հիւրընկալ դիցն վանատրի, զոր յառաջագոյն իսկ ի նմին տեղոյ պաշտէին՝ յորախոթեան նաւասարդ աւուր »։ Եղնն այնպիսի բնագիր մ'ունեցեր է առջեւ՝ որ շատ մասամբ կը տարբերէր ներկայ հայ բնագրէն. (§ 149). Καὶ τὰ μνημόσυνα τῶν ἐνεχθέντων μαρτύρων ἔταξεν εἰς τὴν μεγάλην πανήγυριν τῆς διαπομπῆς, τῆς ματαίως εἰς τιμὴν τῶν παλαιῶν σεβασμάτων γενομένης ἀπὸ τῶν καιρῶν τῶν νέων εἰς τὰς ἀπαρχὰς τῶν καρπῶν, ἔξενδεκτῶν θεῶν λεγομένης τῆς πανηγύρεως ἣν ἐπιτελοῦσιν ἐν τῷ τόπῳ ἐκεῖνῳ εὐφραντικῶς ἀπὸ τῶν ἀρχαίων καιρῶν ἐν ἡμέρᾳ τῆς πληρωσεως τοῦ ἑνιαυτοῦ. Հայ բնագրին մէջ կան « ի ժամանակի դիցն Ամանորայ » բառերն, որոնք բացայայտիչ են « տօնից հիւրընկալ դիցն վանատրի » խօսքերուն։ Արդ Բնչպէս կը կոչուի այլ դիւն։ Ամանոր թէ վանատր։ Այդպիսի պարզ եւ բացայայտ անձնաւորութիւն մի, որպիսի է « Ամանոր դիւն », ստուգիւ կը յիշեցնէ մեզ աւելի հոռոմէական վերացական գաղափարներ՝ քան թէ հայկական հեթանոս կրօնից յատուկ եւ սովորական պաշտօն մի։ Համեմատենք նման տեղերը. օրինակ իմն (յէջ, 585), կ'ուրուի նախ կործանել « զտուս աստուածոցն գրադինն », որ եւ ապկա մի յետոյ աւելի բացայայտ կերպով կ'որոշուի, իբրեւ « մեհեան... սպիտա-

կափառ դիցն Բարշիմիայ »։ Եղնն ճիշդ այս կերպով կը զնէ մեր վերոյիշեալ հաստատմին մէջ. նախ ընդհանուր կերպով կ'ըսէ παλαιὰ σεβασµατα, յետոյ յատկապէս φιλῆξεναι θεοφειρερիկ տեղափոխութեամբ մի « դիւն » բառին՝ կ'ունենանք հետեւեալ նախադասութիւնը. « յառաջագոյն կարծեալ սնտոնացն դիցն պաշտաման ի ժամանակի ամանորայ » եւ այլն։ Իսկ « ամենաբեր-պտղոց » բառերը պէտք է միացընել « վանատրի » հետ։ Ահաւասիկ վերոյիշեալ հաստատմին ճիշդ իմաստն. « Պատուիրեց նա մեծահանդէս կատարել (իւր) փոխադրած վկայից տարեգործ յիշատակը՝ իբրեւ մեծ տօն մի, մինչդեռ յառաջ սնտոի դից պաշտօնն ծառայէր էր իբր ժամանակ ամանորայ, յորում կը կատարուէր ամենայն նոր պտղոց բերող եւ հիւրընկալ վանատուր դից տօնն, զոր յառաջագոյն իսկ կը պաշտէին ուրախութեամբ նոյն տեղը նաւասարդին օրը »։

Վանատուր դից ծանօթութեան մասին Մ. Խորենացին ծանրակշիռ տեղեկութիւն մի կուտայ մեզ, Բարդաժանայ ընծայուած, որ գրեր է Ոլլիւմպիոս կամ Ոլլիւպ անեցւոյ Մեհենակեան պատմութեան շարունակութիւնը (Բ, 42). « Երբում պատմէ (Բարդաժան) ի մեհենիցն պաշտամանց, վերջին Տիգրանայ արքայի Հայոց պատուեալ զգերեզման եղբորն իւրոյ Մաժանայ քրմապետի ի բազմացն աւանի, որ ի Բագրեւանդ գաւառի, բազին ի վերայ գերեզմանին շինեալ, զի ի զօհիցն ամենայն անցաւորք զյերելոցն, եւ ընդունիցին հիւրք երեկոթիւք։ Երբում եւ զկնի վաղարշ՝ տօն աշխարհաբուք կարգեաց ի սկզբան ամի նորոյ, ի մնառն նաւասարդի¹։ Թուի թէ Հայք հաւատարիմ հետեւողներ եղած են յոյն բանապաշտ Իւսէմերեանց*։

1. Ամանորայ այս զուարթարար Նաւասարդի առաջադրու հանդէսն յիշատակուած կը զբաւեննէր Գողթան երգերէ միւսն մէջ, զոր Գ. Մաքսիմոս աւանդեր է մեզ եւ ոչ թէ Մովսէս, որուն հեղինակն անշուշտ Արտաշէս պարթեւն էր (Journ. Asiat. VI Sér. T. XIII S. 53).

* Euhéméristes, այսպէս կը կոչուիմ Մակիդոնիոյ Կասանդր թագաւորին նմանը (Euhémérous)

1. Աղաթ. ձեռ. էջ 619, ըստ սպագր. վեհակոյ, 1835:

ինչպէս սորա որոշ եւ ծանօթ մարդոց կ'ըն-
ծային Արամազդայ շիրիմ մի ի նրանէ,
Գիտնիսեայ շիրիմ մի ի Գեղիկիս, եւ դից
ուրիշ բազմաթիւ շիրիմներ. այսպէս նա եւ
այս տեղ վանատուր դից մեհեանն շինուած
է ի Բագաւան թագազարմ քրմայետի մի
գերեզմանին պատճառաւ: Միտն կողմանէ կըր-
նայ նա եւ պատմական լինել, թէ իրօք Մա-
ժան քրմայետն այն սրբազան տեղւոյն մէջ
թաղուեր է, որով եւ վանատուր դից տօնն,
որ յառաջն լոկ տեղական էր մի փոքր ա-
ւանի համար, այնուհետեւ բոլոր երկրին հա-
մար ընդհանուր եւ պաշտօնական տօնախմբ-
ութիւն դարձեր է:

Բագաւանի սրբութեան նպաստաւոր ապա-
ցոյց մ'է այն, որ ս. Գրիգոր Կեսարիայէն
բերած սրբոց նշխարները այն տեղ կը գետնդէ,
ինչպէս ըրեր էր երբեմն ՄԱՀաշիտակ, որ հե-
թանոսութեան երկրորդ հին նաւթական կե-
ղրոնն էր: Առօրական եկեղեցւոյն մէջ, ու-
րուն հետ վաղուց իսկ եւ սերտիւ միացեր
էր հայկական եկեղեցին, — ինչպէս կը հաս-
տատէ զայս Աբգարու զրուցին հայ թարգմա-
նութիւնն, — արդէն շատ կանուխէն ծաղկե-
ր եւ բարգաւաճեր էր սրբոց նշխարաց յարգու-
թիւնն. բուսական է յիշել Աղեքսանդր Սե-
ւերոսի ժամանակ եղած՝ ս. Թովմաս առաքե-
լոյն մարմնոյն յեղեցիա (զուցէ ստոյգ) փո-
խադրութեան հանդէսը: Սրբոց նշխարք պահ-
պանող զօրութիւն մ'ունէին ընդդէմ դիւա-
կան ուղոց: Դափնեայ Ապոլոնոն չէր կրնար
զուլակութիւններ ընել Յուլիանոս կայսեր
ժամանակ, զի ճիշդ մեհեանին դիմաց կանգ-
նած էր Բաբելայ վայելի մատուռն: Ի մաս-

նաւորի շատ հետաքրքրական է Խաճկապ
անտիոքացւոյ՝ դիտողութիւնն այս մասին, զոր
կ'ընէ իւր տեղեկութեանց մէջ նկատմամբ դի-
ւաց. « Երբոր մէկն կ'երդնու կամ թոյլ նա
տայ երդնու, եկեղեցին մեզ հետ անձուկ
եւ զուգնաքեայ կ'երեւի՝ երգումն այն տեղ
ընդունելու համար. Թէ եւ ո՛վ որ կ'երդնու,
կ'ուզէ իւր երգումն եկեղեցւոյն մէջ ընել.
Բայց ո՛վ որ պիտի ընդունի զայն, չուզեր բն-
դունել զայն այն տեղ՝ ըսելով. « Եթէ դու ա-
թովմաս առաքելոյն մատրան մէջ չեա երգ-
նուր, ես վատահոսութիւն չունիմ վերայդ », :
Այն տեղ լաւագին գոչելով դուք, կը պա-
տուեն նոքա առաքելալը առաւել քան նորա
տէրը: Եկեղեցւոյն մէջ իսկ եւ իսկ կ'ը-
նեն երգումն, մինչդեռ առաքելոց տաճարին
մէջ երկար ժամանակ կը վարանին նոքա ընել
զայն »: Այս կերպով, ասորի ժողովրդեան
զգալափարին համեմատ, մաքսիկոսաց անուամբ
կամ իրենց նուիրուած տաճարաց մէջ եղած
երգումն աւելի զօրաւոր եւ ազդեցիկ էր, քան
ինչ որ կ'ընէին յանուն Փրիստոսի Ի խա-
հակ ատուածաբանական մեկնութիւն մի կու-
տայ այս բանիս: Ըստ իրեն կարծեաց, ա-
ռաքելալը եւ վկայք գեւերը պատահաբաշտ
պաշտօնն ունէին, մինչդեռ Փրիստոսի արժա-
նապատուութիւնն կ'արգելուր դիւաց աղմուկ
կամ շառաչ հանել իւր եկեղեցւոյն մէջ: Ս.
Գրիգոր եւս ըստ ամենայնի հետեւեր է սոյն
բարեպաշտ կարծեաց: Մարտիրոսաց նըշ-
խարք, զորս այնպիսի մեծահանգէս շքեղու-
թեամբ դրաւ յԱշտիշատ եւ ի Բագաւան,
երկար ժամանակ ի վեր նոյն տեղեաց մէջ
հաստատուած հին գեւերը հայածելու եւ պա-
տուհասելու զօրութիւն ունէին*:

Պարզաբար ազգային հայկական պաշտաւ.

ծովակալիմ ամուսմբ, որ Արաբիոյ մէջ ուղիւ-
րութիւն մ'ըրեր եւ Եթէ ձնաբաքի ամուսմբ գիրք
մի գրեր է: Սա կը հաստատէ իւր գրութեամբ մէջ՝
թէ գտեր է Արամազդայն այս դից շիրիմները
Արաբիոյ մէջ. հետեւեալը, իրեն կարծիքով, դեք
կամ աստուածք ուրիշ քան չէին՝ քայց միայն քա-
րիւր մարդիկ որք աստուածացիք են՝ Ուստի Եւ-
էմարեանք կը կոչուին Ուրաք՝ որովք կը հաստա-
տեն թէ հեթանոսաց դիք՝ աստուածացիայ մար-
դիկ են՝ նկեղեցւոյ ս. Հարք եւս այս կերպով կը
բացատրեն հեթանոս աստուածոց ըմոթիւնը:

1. Սահրամ Եփեղ. պատմ. Գ, ԺԸ. — Ս-
ղոմենոս, Ե, ԺԲ:

1. Յէջ 154 ի Թարգմանութեան Բիբլի:

* Էդիմակմ, բողոքական դաւանութեամբ պատ-
կանելով, ի հարկէ իւր ամօձական տոհմութեամբ
համեմատ կը Սկատէ սրբոց մշխարաց յարգու-
թեամբ պաշտօնը, որ ի սկզբամէ հետէ միշտ գո-
յութիւն ունեցեր է կաթողիկէ եկեղեցւոյ մէջ թէ՛
յարեւելս եւ թէ՛ յարեւմուտս, որով եւ մորմամուտ
կամ ինքնամօք վարդապետութիւն մի չէ այս
հոռովական կեկեղեցւոյ, ինչպէս կը բաշխուի բո-
ղոքականք:

ման մէջ հարկ է յիշատակել նա եւ լուսնի եւ արեգական պաշտօնը, զոր կ'ակնարկէ Մ. Խորենացին (Բ, 2է)։ Կը իօսի նա Հա. յաստանի սիրապետող սասանեան Արտաշրի մասին. «Չմէհնիցն պաշտամունան առաւել եւս յորդորէ. այլ եւ զհուրն որմզգական» ի վերայ բացին որ ի Բագրատն՝ անշէջ հրա. մայէ լուցանել։ Բայց զանցիւրն զոր արար վաղարշակ պատկեր իւրոց նախնեացն հան. զերձ արեգակամբ եւ լուսնիւ յԱրմաւիր, եւ փոխեցաւ ի Բագրատն եւ զարձեալ յԱրտա. շատ, զայնոսիկ փշրէ Արտաշիր»։ Մովսիսի ժամանակագրութեան մէջ մտեր է Արտաշիր փոխանակ իւր Շապուհ որդւոյն։ Շատ նը. շանաւոր է այն՝ որ Բագրատնի երեւելի զըլ. խաւոր մեհեանն ասորաշաւանի փոխորբ է. յայտ է ապա թէ Պարսկէք եւս քրիստոնէից նման շատ կարեւոր համարեր են նոյն տեղ. այ զբաւումը աշխարհին կրօնական տիրա. պետութեան համար։ Զրապաշտականաց ան. ներող բնաւորութիւնը ի նկատի ունելով, ամենեւին զփաւորութիւն չկայ հաւատալով՝ թէ Պարսկէք իբրաւի կործաններ են Հայոց կուսքերը եւ արձանները։ Հայկական բազ. մատուածութիւնն, հանդերձ իւր հօր իրա. նեան տարբերով, — թէ եւ անսարակոյս շատ կերպով փոփոխած եւ ազգային դար. ձած, — պէտք էր ամենէն աւելի մաքուր եւ յստակ կուսապաշտութիւնն երեւել պար. սիկ թագաւորին։ Բայց այդ տեղեկութեան մէջ զարմանալի է այն կէտն, որ պարսիկ թագաւորն ուղղակի միայն արեգական եւ լուսնի պատկերները կործաններ է. Արքեօք խնայել է Անահայ, Վահագնի, Բարշա. մինի եւ այլ զից արձաններուն։ Աստի դիւ. բաւ կրնանք հետեւցընել, թէ այդ երկուքն՝ թագաւորական արձաններուն հետ միասին զրուած՝ կը ներկայացընէին հայկական բնիկ կրօնը, նախնեաց պաշտամունքը եւ լուսոյ աստուածութեանց կրօնական յարգութիւնը։ Այլ սակայն զարմանալի չէ՞, որ Ազաթան. զեղոս ամենեւին յիշատակութիւն չըներ լուս. նի եւ արեգական արձաններուն, մինչդեռ անձրամասն եւ լուսի տեղեկութիւններ կու տայ հեթանոս մեհեանից կործանելու մասին։ Այս բանի մասին կրնանք ենթադրել, եթէ

հարկ լինի, թէ այն կարճ ժամանակամիջո. ցին, երբ թագաւորութիւնն վերստին հաս. տատուեցաւ Տրդատայ ձեռքով եւ տակաւին հեթանոսութիւնն բարդաւան միմակի մէջ էր, ամենեւին կարելի չէ եղած դարձեալ կանգ. նետու նոյն արձանաց պաշտօնը կամ մեհե. նիկները։ Սակայն կը մնայ այս բանս պար. զարար զփաւորակնիւնն ենթադրութիւն մի, որով եւ չեմ համարձակիր բացարձակապէս ժխտել այդ տեղեկութիւնը, եւ ոչ այլ ըն. գունիլ զայն անպայման։

Հայկական բնիկ հեթանոսութիւնը կազմող տարերաց կը պատկանին վերջապէս հոգեղէն էական պաշտաման հետքերն, ինչպէս ցոյց տուինք արաւիզներու մէջ՝ Շամիրամայ զըտ. ցը բնած միջոցին։ Ճշդիւ այսմ կը պատ. կանին նա եւ «Հարք», ժողովրդեան ասա. տուածացեալ նախկին տեարք։ Հայկ, իւր կարծեցեալ նախկին բնակութեանն եղնելով եւ գալով դէպ ի աշխարհն Արարապայ, (Մ. Խոր. Ա, Ժ), «զայ բնակէ ի բարձրաւան. րակ զաշտի միում, եւ անուանէ զանուն լեռնապաշտակին Հարք, այսինքն թէ հարք են աստէն բնակեալք»։ Շատ նոսրական սքբաւայր միեղեր է այս տեղը, նախկին ազգային առասպելական զիցապանց եւ ասա. տուածացեալ պիւաւոր ողւոց բնակարանն։

Մեր հետազոտութեանն դուրս կը թողում երկու շատուածները, զորս միայն Զեռոր Գլակէն գիտենք։ Այս մատենագիրն իւր Տարօնի պատմութեան մէջ կը յիշատակէ երկու աստուածներ, որ այլուստ ի սպառ անծանօթք են մեզ, Գիսանե եւ Դեմետր, որոնք իւր թէ հնգիկ զաղթականութեան մի ձեռքով իրենց արեւելեան հայրենիքէն բե. րուեր են ի Հայաստան¹, եւ այն տեղ պաշ. տուեր եւ յարգուեր են, մինչեւ որ ս. Գրի. զոր՝ յետ մի բուռն եւ սաստիկ պայքարի՝ սպառապաւու ջնջեր է նոցա պաշտօնը։ Ազա. թանդեղոս ամենեւին ո՞ր եւ է տեղեկութիւն չի տար այս մասին, մանաւանդ թէ բովան. դակ պատմութիւնն ակն յայտնի հակասու.

1. Զեռոր Գլակ, Վենետիկ, 1839, էջ 8 և այլն։

թեան մէջ է նորա պատմածներուն հետ : Ըստ Զենոբայ, իբր թէ ս. Գրիգոր վերադառնալ երկու աստուածոց պաշտաման տեղը զետեղել է Յովհաննու Մկրտչի եւ Աթանասիոսի նշխարները, եւ անդ կառուցել է սուրբ կաթապետի վանքը եւ հաստատել է զԶենոբ իբր առաջին եպիսկոպոս — վանապետ : Բայց հաւանականաբար այս հուշակաւոր վանքս այնպիսի վաղ ժամանակէ զգուցիւն չէ ունեցած, քանի որ Առաքիւնս սեփական կառուած էր ս. Գրիգորի ընտանեաց. եւ թերեւ աւելի ուշ ժամանակ, էլ դարու մէջ, կառուցուել է այն Մամիկոնեանց ձեռքով : Սոյն յետին ժամանակի անհարազատ գրութեան հակապատմական յատկութեան առիւթ՝ իբրու պարզաբար հնարուած կեղծիք կը նկատուին այս աստուածներս : Գիտեմեայ եղբայրն Դեմետր, որ կարելի է թէ յոյն Դեմետրէն առեր է իւր ժազուլը, յիշուի հեղինակին ծանօթու թեանց մասին շատ նպաստաւոր զազափաք մի չի տար մեզի :

ՀԵՂԵՆԱԿԱՆ ԱՅԴԵՑՈՒԹԻՒՆ

Արեւելեան ուրիշ աշխարհաց նման, Հաստաանն եւ շատ կանուի ժամանակներէ հելլենական կրթութեան կամ զարգացման ազդեցութիւնը կրել է Սեդացի աւանդութիւնն յունական ազդեցութեան կ'ընծայէ պատկերաց պաշտաման մտաբը ի Հայաստան, եւ զարմանալի է՝ որ նա Մեծ Հայոց Թագաւորութեան երկու ամենանշանաւոր անձինքը իբրու գերազանց կերպով յունասէրա կը ներկայացընէ, այն է՝ Արտաշէս (Ստատաշէս)՝ Թագաւորութեան հիմնադիրը, եւ Տիրան՝ զայն կատարելագործողն : Անտարակայս այս յունասիրութիւնս յատկապէս արեւելեան բնադրում մ'ունի. յունական դից պատկերք եւ քուրմը բերուեցան ի Հայաստան եւ այն տեղ հաստատուեցան : Այս բանն շատ լատ կը թխրանի այնոր հետ, զոր մենք գիտենք Տիրան Թագաւորի մասին արեւմտեան աղբիւրներէ : Նա Ելիլիկոյ եւ Կապպադովկոյ քաղաքաց յոյն կամ յունացած ժողովուրդները խմբովին կը տանի եւ կը բնակեցընէ իւր

տէրութեան մէջ, մանաւանդ նորաչին մայրաքաղաքին մէջ ի Տիրանակերտ¹ :

Առ Մովսէս Խորենացոյ եւ Ագաթանգեղոսի յունարէն թարգմանութեան մէջ, աստուածոց հայ անուանք հետեւեալ կերպով թարգմանուած են .

Արամազդ	—	Ζεύς
Միհր	—	Ἡφαιστος
Անահիտ	—	Ἀρτεμις
Նանէա	—	Ἀθηνά
Աստղիկ	—	Ἀφροδίτη
Տիւր	—	Ἀπόλλων
Վահագն	—	Ἡρακλῆς

Բարշաւին, որուն օտար ասորական ծագումն յայտնի է, եւ Վանատուր դիք չունին իրենց համապատասխանող յունարէն թարգմանութիւնը : Սոյն քաջածածոթ եւ հաստատուն, այլ մասամբ սակաւ յարմարող (թող քաղաքաւոր, օրինակ իմն, Միհր — Ἡφαιστος) համեմատութիւնէն կրնանք հետեւցունել, թէ առ երկար ժամանակ գործածուած թեան մէջ մնաց, եւ թէ մատենագիրը փոփառուի զայն ժողովրդական գործածութիւնէն՝ որ այն ժամանակ կ'իշխէր Գունական արւմտաց պաշտաման մտա զարմեւ մասին Մովսէս Խորենացին մեզի երկու բոլորովին իրարմէ տարբեր տեղեկութիւններ կ'աւանդէ, որք յայտնապէս իրարմէ տարբեր աղբիւրներէ յառաջ եկելն են : Այսպէս նա եւ յետին ժամանակաց պատմութեանց մէջ կը պատահինք այնպիսի յաւելումոց, որոնք կախումն ունին այս երկու տեղեկութեանց կամ առաջինէն կամ երկրորդէն :

ԱՌԱՅԻՆ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆ

Մովս. Խոր. Բ. ԺԲ. « Եւ զտեալ յԱսիա պղնձաւոյր սակեղօծ պտակերս զԱրտեմիդեայ եւ զՀերակլեայ եւ զԱպոլոնի, ապա

1. Ἐλλήνων δὲ τὴν Μεσοποταμίαν ἐνέπλησε, πολλοὺς μὲν ἐκ Κιλικίας, πολλοὺς δ' ἐκ Καπαδοκίας ἃ ἀπὸ 'στους κατοικῶν. Plut. Lucull. 21. 14, 29 ἐκ δὲ δόδεκα ἐρημωθεῖσων ἰπ' αὐτοῦ πόλεων Ἑλληνίδων ἀνθρώπους συγκαταθή. Strabo XI 532 C. 539 C. Dio Cassius 36, 4.

բերել յաշխարհս մեր զի կանգնեցին յԱրմաւիր: Զոր առեալ քրմապետացն, որ էին յազգէ վահուռեաց, զԱպողոնի եւ զԱրտեմիդայն կանգնեցին յԱրմաւիր. իսկ զՀերակլեայն զառնապատկերն, զոր արարեալ էր ի Սիւղեայ եւ ի Գիպինոսէ կրեառացոյ, զգլահազն իւրեանց վարկանելով նախնի, կանգնեցին ի Տարոն յիւրեանց սեպհական գիւղն յԱշտիշատ, յետ մահուանն Արտաշիսի»:

Մովս. Խոր. Բ. Խ. « Բայց Երուսնդ շինեալ զքաղաքն իւր, եւ փոխեալ անդր զամենայն ինչ յԱրմաւրայ ուրոյն ի կողմն, զոր ոչ օգուտ իւր համարեալ յիւրն փոխել ի քաղաքն, զի մի ի դաշն եւ ի զոհել անդ աշխարհի՝ ոչ զգուշութեամբ պահեցի քաղաքն. այլ հեռագոյն ի նմանէ իբր քառասուն ասպարիսա զհիւսիսով՝ նման իւր քաղաքին շինեաց քաղաք փոքր՝ ի վերայ գետոյն Ախուրենայ, եւ անուանեաց Բապարան, այսինքն թէ ի նմա յօրինեալ է զկազմութիւն բազնացն. եւ փոխեաց անդր զամենայն կուսն որ յԱրմաւիր: Եւ մեհեանս շինեալ, զեղբայր իւր զԵրուսաղ քրմապետ կացուցանէր »:

Մովս. Խոր. Բ. ԽԹ. « Երթեալ Արտաշիսի ի տեղին, ուր խառնին Երասխ եւ Մեծամոր, եւ հանեալ ընդ բլուրն շինէ քաղաք յիւր անուն, անուանեալ Արտաշատ: Կանգնէ ի նմա մեհեան եւ փոխէ ի Բազարանէ զգլատկերն Արտեմիդայ եւ զամենայն կուսն հայրենիս. բայց զԱպողոնի պատկերն արտաքոյ քաղաքին կանգնէ հուպ ի ճանապարհն »:

ԵՐԵՎԱՆԻ ՅԵՂԵՍԻՍԻՍԻՆԻ

Մովս. Խոր. Բ. ԺԲ. « Բայց եւ յԵւլայայ առեալ պատկերս Գիօսիս, զԱրտեմիդայ, զԱթենայ, զԲիստատոս, զԱփրոդիտեայ, տայ բերել ի Հայս. որ ոչ ժամանեալ միջամուտ լինել յաշխարհս, լսեն¹

զբօթ մահուանն Արտաշիսի, եւ փախուցեալ ընկենու զպատկերսն յարողոյն յԱնի. եւ քորովք զնոցին զհետ լինելով, դադարեն առ նոսա »:

Մովս. Խոր. Բ. ԺԳ. « Առաջին զորք զմեհեանսն շինել կամեցաւ. իսկ քրմացն, որ եկեալ էին ի Յունաց, զմառածեալ՝ զի մի ի խորագոյն Հայս վարիցին, պատճառեցան ըղձուկիւն, իբր թէ զիքն անդէն կամին զբանակին: Որում հուսանեալ Տիգրան, կանգնեաց զոլիմպիական պատկերն Դիոսի յամուրն յԱնի, եւ զԱթենայն ի Թիւլն. եւ զԱրտեմիդայ զմիւս պատկերն յերկրաւ, եւ զԲիստատոսն ի Բազարանիմ: Բայց զԱփրոդիտեայ զպատկերն իբրեւ Երակեայ տարփաւորի՝ առ նորին պատկերին Երակեայ հրամայեաց կանգնել Յաշուից տեղիսն (Եւ ցատուցեալ ընդ վահուռիսն, եթէ ընդէր յիւրեանց սեպհականին իշխեցին կանգնեցին զպատկերն Երակի՝ առաքեալ ի նորին հօրէ, ընկենու զնոսա ի քրմութեանն եւ զգիւղն յարքունիսն առնու, յորում պատկերքն կանգնեցան¹): Եւ այսպէս մեհեանս շինեալ, եւ առաջի մեհեանիցն բազինս կանգնեալ, զհստմենայն նախարարացն հրամայէ մատուցանել հանդերձ երկրպագութեամբ. Ինչքն (Տիգրան) իջանէ ի Միջագետոս, եւ զտեալ անդ զԲարշաբինայ զպատկերն, զոր ի փոխկոյն եւ ի բիւրեղէ կազմեալ էր արծաթով, հրամայէ տանել կանգնել յաւանին Թորոսն »:

Իսկ եւ իսկ պիտի նկատու մամնայն ոք, թէ այստեղ ունինք երկու տեղեկութիւններ, որոնք բոլորովին կը տարբերին ի միմեանց: Առաջին. մէջ կ'ըսուի, թէ աստուածոց արձանք բերեցանս յԱնիոյ, իսկ երկրորդին մէջ՝ Յունաստանէ: Առաջինն կը յիշատակէ միայն զԱպողոն եւ Արտեմիդ, Արտաշատու աստուածները: Եւ զՀերակլէս՝ Տարոնի աստուածը: Միջո մեհեանական զոյցը են պաշտաման այս երկու տեղեաց: Ի մասնաւորի հետաքրքրական է Աշտիշատայ զոյցն: Այս

1. Բնագրին խօսքերէն կը հետեւի, թէ ողբայն քուրմերն են՝ որոնց յանձնուած էր արձաններուն փոխադրութիւնն:

1. Սոյն փակագծերու մէջ առնուած հաստուածն՝ բազայայտ է թէ՛ առաջին տեղեկութեան կը պատկանի իրեն ըսվող հակասութեամբ եւ շարադրութեամբ:

տեղ կը գտնենք ստուար խումբ մի քրմա-
պետաց, վահուռիք, որոնք իրենց սեփական
նուիրական գիւղին մէջ վահագնի պաշտօն
կը մաստուցանէին: Ըստ տեղեկութեան զրու-
ցին, երբ որ Արտաշէս թագաւորն յոյն ա-
րուեստաւորաց շինած առաջին արձանները
բարբարոս աշխարհին մէջ բերաւ, վահուռեաց
ցեղին քրմապետաց խելամոռութեամբ եւ հա-
մաձայն գործեց, եւ նոցա յանձնեց արձան-
ներու փոխադրութեան գործը: Այլ ընդհա-
կառայն Տիգրանայ թագաւորութեան միջոց
բոլորովին կը խզի ընդ մէջ գահուն եւ սե-
զանին եղած միութեան կապն: Տարօնի մէջ
գտնուած քրմական գիւղն, հանդերձ իւր մե-
հեաններով, յարբուռի կը գրաւուի, եւ քրմ-
մասպետը կը զրկուի իրենց աստիճանէն եւ
իշխանութենէն: Բնաւ անհաւատալի չէ այս
դէպքն, վասն զի յետոյ ժամանակաւ արքունի
աւան երկրորդական ճիւղ մի հրապարակ կ'ել-
նէ իբրեւ ժառանգ տէր Աշտիշատայ: Իսկ
թէ Հերակլէս—վահագնի շատ մեծարուած
արձանն հին կրետացի արուեստաւորի մի
գործն է, հարկ չկայ նկատել զայս իբրեւ
հնարուած կեղծիք մի կամ Մովսիսի եւ կամ
իրեն աղբեր՝ յորմէ առեր է զայն: Արդէն
գիտենք թէ Տիգրանայ ժամանակ որպիսի
առաջին հոսանք մի յունական քաղաքակր-
թութեան մտեր եւ տիրացեր էր հայ ժողո-
ւրդեան բարձր դասակարգին մէջ՝ — Տի-
գրանայ որդին Արտաւազդ թագաւորն յունա-
րէն լեզուով գրքեր կը շարադրէր: — Հե-
տեւորք անկարելի չէ, թէ այս տեղ գործ
ունինք մենք Աշտիշատայ մեհենին հին զը-
բուցի մի հետ, զոր հնարներ եւ տարածեր
էին քումբ եւ աւանդապահը, որպէս զի ա-
նցըրենն ժողովրդեան բարեպաշտ ջերմեռան-
դութիւնը եւ առատաձեռն պարգենները:

Շարայարեշի

ՍՈՒՐԷԱՆԳԱՅ ԲԱԶՄԱՎԵՓԻ

ՆՈՐ ՀԱՐՑԱԿԻՆՔ

1. ԳԱՆԱՌԱԲԱՐԵԱՌՔ ՀԱՅ ԼԵՋՈՒԻ

Ընդհանրապէս բանասիրաց մէջ ընդունուած
է, թէ հին ժամանակները մեր իւրաքանչիւր
մահամեջ ունեցեր են իրենց առամօրն գաւառա-
բարձրները, որոնք շատ տարբերէին իրարմէ
եւ աշխարհաոճակն իւրեւրած բարձրութիւն: Արդ կը
փափաքէի զխոնարհ, թէ արուեստը այդ հին գա-
ւառաբարձրներմ բնաւ զրակամ մշմարք հա-
սերն եմ ձեռքբերիմ, եւ թէ արդի զամազամ
զաւառաբարձրաւոր ունի՞մ հմոց հետ ո՞ր եւ է
մմանութիւն կամ աղբոս:

2. ԱԶԳԱՅԻՆ ՊԱՏՄԻՁՔ

Մեր սովորն բարեկամ բանասէրն Կ. Ա.,
ազգային զրականութեամբ պարապող, կը փա-
փաքի Մոսկովի միջնոցաւ առաջարկել «Բազ-
մալիպի» ըմթեւոյցողաց հետեւեալ հարցումը:

«Մեր ազգային պատմիչաց մէջ ո՞րք են, որոնց
կալուղ ենք առաջնութեամբ պատիւը ըրծայել,
1°. Ըստ ըմտրութեամբ լեզուի եւ շարադրու-
թեամբ,
2°. Ըստ գեղեցկութեամբ ոճոյ եւ գրութեամբ,
3°. Ըստ արժամանակատեւութեամբ պատմութեան
միւթոց »:

Է. Համա. Թ. Ռէյնաք, Միհրապետ Երպա-
տոր, էջ 344, եւ այլն: